

بررسی نظریه الامر بین الامرین از دیدگاه شهید مطهری

رقیه قهرمان پور فضلی^۱

چکیده

نظریه امر بین الامرین نخستین بار از سوی امامان معصوم علیهم السلام ارائه شده است که بر نفی جبر و تفویض و اثبات حقیقتی میان این دو دلالت دارد. فهم و دریافت و درک حقیقت امر بین الامرین دشوار است و از سوی اندیشمندان کلامی بسیار مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. استاد مطهری اندیشمند شیعی مذهب در عصر حاضر به بررسی این مهم پرداخته است. بنابراین هدف اصلی این مقاله بررسی نظریه الامر بین الامرین از دیدگاه شهید مطهری می باشد که به روش توصیفی-تحلیلی و به صورت کتابخانه‌ای مورد بررسی قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می دهد این نظریه بر اساس رویکرد نقلی اول بار توسط امام علی علیه السلام و سپس توسط سایر امامان معصوم علیهم السلام مطرح شده است و از دیدگاه عقلی، شهید مطهری این نظریه را با توجه به مکتب اگزیستالیسم تقریباً مشابه با اعتقاد معتزله است تحلیل و تبیین کرده و به دفاع از نظریه امر بین الامرین پرداخته است. همچنین استاد شهید به تبیین مفاهیمی چون عدل، عدالت و عادلانه زیستن و آزادی اجتماعی اشاره نموده و آن‌ها را نظریه امر بین امرین تطبیق داده است.

کلید واژه ها: الامر بین الامرین، جبر و اختیار، تفویض، شهید مطهری.

^۱ طلبه سطح ۲، حوزه علمیه خاوران صادقیه، تبریز.

مقدمه

جبر و اختیار به معنای «لَجِبَ وَ لَا تَفْوِضَ بَلْ أَمْرُ بَيْنَ الْأَمْرَيْنِ» از اعتقادات خاص شیعه است. ولی گرایش عمومی در دنیای اسلام یا به جبر است و یا به اختیار که پیروان اهل سنت اغلب این دو نظریه را دنبال می‌کنند. اما جمله‌ی «لَجِبَ وَ لَا تَفْوِضَ بَلْ أَمْرُ بَيْنَ الْأَمْرَيْنِ» از سوی اهل بیت علیهم السلام در نقد دو نظریه نادرست جبر و تفویض بیان شده است و به عبارتی افعال اختیاری انسان را به درستی تبیین می‌کند. بر اساس نظریه امر بین الامرین هم انسان مالک فعل خویش و قادر بر آن است و هم فعل او مملوک خدا و مقدور الهی است و این دو، در طول یکدیگر هستند نه در عرض هم. پس تعارضی بین این دو نیست. به عبارت دیگر، کار انسان در عین این که مستند به انسان است، مستند به اراده ذات باری تعالی نیز است؛ اما اراده و اختیار انسان در عرض اراده الهی نیست تا شریک در اراده الهی شود، بلکه در طول اراده الهی است؛ یعنی اراده و اختیار و قدرت انسان، یکی از اجزای علت تامه افعال اختیاری او است. پس انسان مجبور نیست؛ زیرا ملاک اختیار یعنی قدرت و اراده در او موجود است و در عین حال او مختار علی‌الاطلاق نیز نیست؛ و این همان معنای امر بین الامرین است که تمام افعال صادره از انسان حاکم است.

اگر مطالعه‌ای هر چند جزئی در باب مباحث دینی - اسلامی صورت گیرد، شکاف عمیق بین نظریه - ی امر بین الامرین و نظریه‌ی جبر و اختیار نمایان می‌شود و درست در همین نقطه است که اهمیت موضوع روشن می‌شود و با توجه به به انزوا کشیده شدن این نظریه‌ی فلسفی به صورت عام و توجه اندیشمندان شیعی به صورت خاص، این ضرورت ایجاد می‌شود تا به توضیح و تبیین این نظریه پرداخته شود.

با توجه به مطالب گفته شده این سؤال مطرح می‌شود که بررسی نظریه امر بین الامرین از دیدگاه شهید مطهری چگونه قابل ارزیابی است؟ منظور از نظریه امر بین الامرین چیست؟ و این نظریه از سوی چه کسی یا کسانی مطرح شده است؟ شهید مطهری در تبیین نظریه امر بین الامرین به چه نکاتی توجه داشته است؟

برخی از مقالات و کتب مورد مطالعه عبارتند از:

مقاله «تبیین آموزه امر بین الامرین در روایات»^۱ مقاله‌ای ترویجی است که در آن نویسنده به تبیین مفاهیمی چون جبر، اختیار، تفویض و ارتباط آن با امر بین الامرین پرداخته است. امتیاز مقاله حاضر نسبت به این مقاله بررسی امر بین الامرین از دیدگاه استاد مطهری است. کتاب «اندیشه‌های مسلمانان» نوشته مرتضی شیرودی، در بخش‌هایی از این کتاب نویسنده به مسئله‌ی جبر و اختیار توجه کرده و با پیش کشیدن مسئله امر بین الامرین به توضیح جبر و اختیار پرداخته است. این کتاب می‌تواند به عنوان منبعی معتبر در جهت پژوهش حاضر مورد استفاده قرار بگیرد.

۱. مفهوم‌شناسی

ابتدا لازم است برای درک بهتر مطالب، مفاهیم اساسی موجود در مقاله مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد.

۱-۱. واژه امر بین الامرین

امر بین الامرین در لغت: امر بین الامرین معنای لغوی خاصی ندارد؛ بلکه اصطلاحی روایی است و از عقاید خاص امامیه در رابطه با مسئله جبر و اختیار انسان است که اندیشمندان آن را مورد بحث و بررسی قرار داده و تفاسیر مختلفی برای آن ذکر کرده‌اند. این نظریه در مقابل دو نظریه جبر و تفویض قرار گرفته و به افعال اختیاری انسان هم در برابر اراده‌ی خدا و هم در برابر اراده‌ی انسان اشاره دارد.^۲ در رابطه با این نظریه دو رویکرد عقلی و نقلی مطرح شده است به این صورت که مورد اولی به اثبات و امکان عقلی نظریه امر بین الامرین اشاره دارد و به این سوال پاسخ می‌دهد که آیا به جهت عقلی، امر بین الامرین قابل اثبات است یا خیر؟ رویکرد دوم ناظر به بیان چیستی و چگونگی امر بین- الامرین در روایات اهل بیت علیهم السلام و انسجام و سازگاری با نظام باور در اسلام است که رویکرد تبیینی محسوب می‌شود و اکثر اندیشمندان امامیه بر این جهت از نظریه‌ی امر بین الامرین تأکید داشته‌اند و پذیرش امر بین الامرین را امری مسلم شمرده‌اند.^۳

۱. وحیدی و فاریاب، تبیین آموزه امر بین الامرین در روایات، ص ۷۲.

۲. همان، ص ۷۳.

۳. صدوق، التوحید، ج ۱، ص ۱۲۴.

۱-۲. جبر و اختیار

جبر و اختیار با اینکه در کنار هم به کار می‌روند اما دارای بار معنایی متفاوتی هستند، به صورت مجزا معناشناسی می‌شود:

۱-۲-۱. **جبر در لغت و اصطلاح:** واژه جبر [اسم] [عربی] درستی خلاف کسر. و مالک و بنده و قهر. و منه لاجبر و لاتفویض. و مرد دلاور. و کودک. و چوبها که بر استخوان شکسته بندند و از اعلام است. [مصدر] عربی. جبرالعظم جبرا و جبورا و جباراً (از باب نصر): اصلاح کرد استخوان شکسته را.^۱ و در فارسی [اسم] - مأخوذ از تازی - ظلم و زور و عدم میل و عدم رضای در کار و کراهت و دشواری و ستم.^۲

جبر در اصطلاح کلامی، اعتقاد به سلب اراده و اختیار از انسان در رفتار و گفتار است. در مباحث فلسفی، «جبر» به معنای انکار قانون علت و معلول است. گروهی از اهل سنت (اشاعره) طرفدار جبر هستند.^۳

۲-۲-۱. **اختیار در لغت و اصطلاح:** اختیار [مصدر] عربی برگزیدن، و دل به چیزی نهادن به خواهش خود یق‌اخترته الرجال و اخترته منهم و علیهم. اسم - مأخوذ از تازی - انتخاب و پسندگی و پسند. و گزین. و حکومت و قدرت. و تسلط. و خواهش دل و اراده و میل. و بحکومت و به اراده و مالک بودن. و پسند نمودن.^۴

مرحوم شیخ انصاری می‌نویسد: اختیار عبارت است از اراده و وقوع مضمون عقد در خارج و قصد ترتب اثر عقد بر آن از روی رضا و طیب نفس نه از روی کراهت. ادله اعتبار اختیار در معاملات عبارتند از: الف - اجماع. ب - «... إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ». ج - حدیث رفع: «رفع عن امتی تسعه اشیاء... ما استکرها علیه».^۵ اختیار مقابل اضطرار و اکراه. در اکثر باب‌های فقهی آمده است. اختیار از شرایط عامه تکلیف است، بنابراین با پیدایش عنوان ثانوی اضطرار، تکلیف مربوط از مکلف برداشته می‌شود (← اضطرار). اختیار از شرایط صحت تمامی عقود (← عقد) و ایقاعات (← ایقاع) است، بنابراین بر عقد یا ایقاع در حال اکراه (← اکراه)، اثری مترتب نمی‌گردد.^۶

۱. نفیسی، فرهنگ نفیسی، ج ۲، ص ۱۰۶۱.

۲. همان، ص ۱۰۶۲.

۳. سبحانی، فرهنگ اصطلاحات اصول (ویرایش دوم)، ص ۲۰۸.

۴. نفیسی، فرهنگ نفیسی، ص ۱۲۸.

۵. جابری عربلو، فرهنگ اصطلاحات فقه اسلامی، ص ۴۵.

۶. هاشمی شاهرودی، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام، ص ۳۱۱.

۲. شخصیت‌شناسی استاد مطهری

مرتضی مطهری در ۱۳ بهمن ۱۲۹۸ ش، ۱۲ جمادی‌الاول ۱۳۳۸ ق، در فریمان از توابع مشهد به دنیا آمده است.^۱ استاد مطهری دارای استعدادی ویژه و هوش فلسفی در باب مسائل اسلامی، شارح، منتقد و متفکر شیعی مذهب بودند که در پژوهش‌های علمی خویش اصل آرمان‌گرایی، پیرایه‌زدایی از دامن معارف دینی را رعایت کرده و همواره با غرب‌زدگی در حوزه‌ی اندیشه و نظر مبارزه نموده و اعتدال‌گرایی را در پیش گرفته و از افراط و تفریط پرهیز می‌نمودند. یکی از ویژگی‌های سیره علمی ایشان روش بحث تطبیقی، تاریخ‌شناسی و ریشه‌یابی مسائل و نظریه‌ها بوده است که همه این موارد را می‌توان در آثاری که از ایشان به جا مانده به وضوح مشاهده نمود و با تکیه بر این اصول همواره به احیای تفکر اسلامی می‌پرداختند.^۲

۳. امر بین‌الامرین با توجه به رویکرد نقلی

نظریه امر بین‌الامرین بنابر قول مشهور از زمان امام علی علیه‌السلام مطرح بوده است. ایشان اراده‌ی انسان را در طول اراده‌ی خدا فرض کرده و نظریه امر بین‌الامرین را مطرح کرده و به نوعی اعتدال، بین جبر و اختیار برقرار نموده است و از آنجایی که دین اسلام، دین اعتدال است این نظریه از جانب شیعیان پذیرفته شده است.

یکی از روایات مشهور که به نظریه امر بین‌الامرین اشاره کرده است و در اغلب کتب روایی نیز مطرح شده روایت زیر است:

«وَعَنْ يَزِيدَ بْنِ عُمَيْرٍ^۳ بْنِ مُعَاوِيَةَ الشَّامِيِّ قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرِّضَا بِمَرَوْ فَقُلْتُ لَهُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ رُويَ لَنَا عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ لَا جَبْرَ وَلَا تَفْوِيزَ بَلْ أَمْرٌ بَيْنَ الْأَمْرَيْنِ مَا مَعْنَاهُ؟ فَقَالَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ أَفْعَالَنَا ثُمَّ يُعَذِّبُنَا عَلَيْهَا فَقَدْ قَالَ بِالْجَبْرِ وَمَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ فَوَّضَ أَمْرَ الْخَلْقِ وَالرِّزْقِ إِلَى حُجَجِهِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ فَقَدْ قَالَ بِالتَّفْوِيزِ وَالْقَائِلُ بِالْجَبْرِ كَافِرٌ وَالْقَائِلُ بِالتَّفْوِيزِ مُشْرِكٌ فَقُلْتُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ فَمَا أَمْرُ بَيْنَ الْأَمْرَيْنِ؟ فَقَالَ وَجُودُ السَّبِيلِ إِلَى إِيْتَانِ مَا أُمِرُوا بِهِ وَتَرْكُ مَا

۱. مطهری، مجموعه آثار، ص ۹.

۲. گلپایگانی، اندیشه‌های مطهر، صص ۳ تا ۲۶.

۳. مجهول الحال لم أعثر له على ترجمة.

استاد عقیده‌ی سومی را مطرح می‌کند و نظریه امر بین امرین را پیش می‌کشد و معتقد است که این نظریه در نظام تکوین بیشترین کاربرد و اثرگذاری را دارد و بهترین نظریه‌ایست که در رابطه با "خلقت خداوند" پاسخگو است.

استاد شهید چنین بیان می‌کند: اعتقاد به امر بین امرین در نظام تکوین این است که نظام علل و معلولات و اسباب و مسببات، نظام حقیقی و واقعی است نه ظاهری و دروغ. واقعاً برق اثر دارد، واقعاً مغناطیس کشش دارد، اصلاً [این خاصیت] مال این است، این قوه در خود این است. این نظام، نظام قطعی و واقعی است نه نظام ظاهری و خیالی که ما خیال می‌کنیم اثر مال اینهاست. واقعاً اثر مال اینهاست اما اینها در اثر داشتن استقلال ندارند، یعنی عالم به همه نظامش الآن متکی به مشیت الهی است؛ یعنی این مشیت الهی است که به این عالم نظام و اثر داده است. این جور نیست که چه خدا بخواهد و چه نخواهد اثر دارد. اگر خدا بخواهد نباشد، دیگر نیست، اگر خدا بخواهد اثر نداشته باشد دیگر اثر ندارد.^۱

به اعتقاد استاد مطهری، کفر بودن تفویض از کفر بودن جبر هم بالاتر است. به تعبیر استاد، «جهان، عین فیض، عین تعلق، عین ارتباط، عین وابستگی و عین از اویی است. بنابراین، مخلوق در حدوث و بقا نیازمند خالق است. در بقا و در تأثیر، همان اندازه نیازمند است که در حدوث». همان‌طور که مادی‌گرایی و اعتقاد به بی‌نیازی موجودات در حدوث، شرک است، نظریه تفویض و اعتقاد به بی‌نیازی موجودات در بقا نیز شرک است. به عبارت دیگر، مادی‌گرایی، انکار از اویی موجودات در حدوث و تفویض، انکار از اویی موجودات در بقاست.^۲

از نظر استاد مطهری در نظام تکوین یک دیدگاه صحیح برقرار است و آن در نظریه «امر بین امرین در نظام تکوین» نمایان است، استاد شهید آیه‌ی: «مَا أَصَابَ مِنْ مُّصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ؛ هیچ مصیبتی نمی‌رسد مگر به فرمان خدا»^۳ را بیان کرده و معتقد است کلمه‌ی «إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» امر بین امرین را در نظام تکوین بیان می‌کند و این آیه مفسر آیات دیگری است که در جاهای دیگر آمده است. قرآن می‌فرماید هر بدی که می‌رسد، به اذن خدا می‌رسد. «به اذن خدا می‌رسد» معنایش این است که نه اینچنین خیال کن که هیچ علل و اسبابی دخالت ندارد و نه این چنین خیال کن که دخالت آنها به نحوی است که چه خدا بخواهد و چه نخواهد آن کار می‌شود، بلکه به اذن خدا می‌شود، یعنی اگر خدا

۱. مطهری، آشنایی با قرآن، ج ۵، ص ۹۱-۹۲.

۲. خندان، توحید و شرک در معرفت و علوم انسانی با تکیه بر آثار و اندیشه‌های استاد شهید مرتضی مطهری، ص ۱۵۱.

۳. تغابن: ۱۱.

می‌خواست مانع ایجاد کند، مانع ایجاد می‌کرد، اگر می‌خواست شرطی از آن شروط را از بین ببرد، از بین می‌برد. کما اینکه در موارد زیادی موانعی ایجاد می‌کند و یا شرطی را از بین می‌برد. پس قضیه این است که آنچه در عالم واقع می‌شود، یک سلسله حوادث و علل و معلول‌هایی است که کار خودشان را انجام می‌دهند، اما نه به معنای این که چه خدا بخواهد و چه نخواهد.^۱

استاد مطهری چنین بیان می‌کند اگر خداوند در مورد کاری که انسان‌ها از روی اراده و اختیار باید بکنند امر - به معنای دستور - صادر کرده است، دستور داده است که ظالم به اختیار خودش ظلم نکند و به مظلوم دستور داده است که از خود دفاع کند و دفاع کرده است. با همه اینها اگر ظالم باز بخواهد ظلم کند، خدا اگر بخواهد به زور و به جبر مچش را بگیرد، می‌گیرد. ولی این که خدا به جبر جلوی انسان‌ها را بگیرد برخلاف نظام کلی احسن است. اگر خداوند به جبر جلوی انسان‌ها را بگیرد آن وقت نه کمالی وجود خواهد داشت، نه اطاعتی و نه معصیتی. استاد مطهری امر بین امرین را در نظام تکوین، یکی از اصول معارف قرآن معرفی می‌کند و چنین بیان می‌دارد: همان‌طور که در امور اختیاری انسان - ها، نه جبر است و نه تفویض، در نظام تکوین هم امر بین امرین حاکم است. جبر این است که علی - رغم خواست انسانها قدرتی آنها را به انجام کاری ملزم کند. تفویض یعنی بخود واگذارشدگی و استقلال.^۲

^۱. مطهری، آشنایی با قرآن، ج ۵، ص ۹۱.
^۲. همان، ج ۷، ص ۱۹۰.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالبی که گفته شد چنین نتیجه می‌گیریم امر بین‌الامرین با توجه به دو رویکرد نقلی و عقلی قابل بررسی است و بر اساس رویکرد نقلی این نظریه اول بار توسط امام علی علیه‌السلام و سپس توسط سایر امامان معصوم علیهم‌السلام مطرح شده است این نظریه در مقابل جبر و تفویض قرار دارد و افعال اختیاری انسان را مورد سؤال قرار می‌دهد و در رویکرد عقلی بررسی نظریه امر بین‌الامرین بر اساس دیدگاه شهید مطهری و نحوه‌ی تحلیل ایشان از مکتب اگزیستالیسیسم که تقریباً اعتقاد مشابه معتزله را دارند مورد ارزیابی قرار گرفت و بیانگر آن بود که امروزه هم اشاعره و معتزله وجود دارد و عقاید شیعیان در خطر است و با آگاهی و آگاهی‌بخشی اندیشمندانی چون استاد مطهری می‌توان درست را از نادرست تشخیص داد و به هدف مورد نظر که همانا حفظ دین و قرآن از آفات اندیشه-هاست رسید.

عدل، عدالت و عادلانه زیستن مفاهیمی هستند که شهید مطهری در جای جای سخنان خود از آن‌ها بهره گرفته است. ایشان عدالت را به اوصاف الهی، اهداف انبیاء، نفس‌الامر و جزء اصول معرفی می‌کند و عدل، اعتدال و میانه‌روی در کارها را از اصول محوری اسلام معرفی می‌کند و اصل عدل را در جمله‌ی «لَا جَبَرَ وَلَا تَفْوِیضَ بَلْ أَمْرٌ بَيْنَ الْأَمْرَيْنِ» جستجو می‌کند و معتقد است که اصل عدل را در همین جمله می‌توان پیدا کرد.

شهید مطهری در بحث از آزادی در میان شیعیان و کتاب‌های کلامی شیعه، آزادی انسان را با اختیار او همراه دانسته و با بهره‌گیری از نظریه امر بین‌الامرین معتقد است که مذهب شیعه حدّ وسطی است بین جبر اشعری و تفویض معتزلی.

استاد مطهری امر بین‌الامرین را در نظام تکوین، یکی از اصول معارف قرآن می‌داند و معتقد است که در نظام تکوین امر بین‌الامرین حاکم است.

در پایان باید اذعان کنیم بحث حاضر موضوع گسترده و در عین حال پیچیده می‌باشد که هر چند مطالب در خوری را می‌توان در رابطه با این موضوع از آثار شهید مطهری دریافت نمود اما با این حال تحلیل و تبیین آن و ارتباط دادن موضوع با بیانات شهید مطهری کاری بود مشکل. امید است مقاله حاضر مورد استفاده علاقمندان و مورد توجه استاد گرانقدر قرار گیرد.

فهرست منابع و مآخذ

• قرآن

الف) کتب فارسی

۱. آن.کی.لمیتون، دولت و حکومت در اسلام، ترجمه و تحقیق: سیدعباس صالحی و محمد مهدی فقهی، بی تا، بی نا.
۲. جعفری، محمدتقی، جبر و اختیار، تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، ۱۳۹۴.
۳. جابری عربلو، محسن، فرهنگ اصطلاحات فقه اسلامی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲ هـ.ش.
۴. ربانی گلپایگانی، علی، اندیشه های مطهر، تهران: پارسایان، ۱۳۸۵.
۵. روحانی، سید محمد صادق، جبر و اختیار، ترجمه: حمیدرضا صادقی، قم: مهر امیرالمؤمنین، ۱۳۸۹.
۶. دژاکام، علی، تفکر فلسفی غرب (از منظر استاد شهید مرتضی مطهری)، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۴.
۷. سبحانی، جعفر، فرهنگ اصطلاحات اصول (ویرایش دوم)، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۳.
۸. طبرسی، احمد بن علی، و موسوی خراسان، محمدباقر، الاحتجاج، ج ۲، مشهد مقدس: نشر المرتضی، ۱۴۰۳.
۹. طباطبائی، سید محمد حسین، اصول فلسفه و روش رئالیسم، مقدمه و شرح مرتضی مطهری، ج ۲، قم: صدرا، ۱۳۵۰ ق.
۱۰. کوکب، محمد، عدالت به روایت استاد مطهری، ج ۱، تهران: صدرا، ۱۳۹۷.
۱۱. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، جلد ۲، مقدمه، تهران: صدرا، چاپ چهارم، ۱۳۹۵.
۱۲. مطهری، مرتضی، عدل الهی، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۳.
۱۳. _____، انسان کامل، تهران: انتشارات صدرا، بی تا، بی نا.
۱۴. _____، سیری در نهج البلاغه، ج ۱، تهران: صدرا، ۱۳۶۶.
۱۵. _____، جهان بینی توحیدی، تهران: صدرا، چاپ سی و ششم، ۱۳۹۲.
۱۶. _____، آشنایی با علوم اسلامی کلام و عرفان، تهران: انتشارات صدرا، بی تا.

۱۷. _____، انسان و سرنوشت، تهران: صدرا، ۱۳۹۰.

۱۸. نفیسی، علی اکبر، فرهنگ نفیسی، ج ۵، تهران: خیام، بی تا.

۱۹. هاشمی شاهرودی، محمود، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام، قم: مؤسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی، ۱۳۸۵ هـ.ش.

ب) کتب عربی

۲۰. صدوق، محمد بن علی، التوحید، تحقیق سید هاشم حسینی تهرانی، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ ق.

۲۱. _____، عیون أخبار الرضا (ع)، قرن چهارم، ج ۲. مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۴ ق.

۲۲. طبرسی، ابومنصور احمد، الاحتجاج، تهران: انتشارات اسوه، جلد ۲، ۱۴۱۳ ق.

۲۳. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۱، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۱۳ ق.

۲۴. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.

۲۵. المظفر، محمد رضا، عقائد الامامیه، تهران: مؤسسه البعثه، بی تا.

ج) مقالات و فصلنامه ها

۲۶. خندان، علی اصغر، «توحید و شرک در معرفت و علوم انسانی با تکیه بر آثار و اندیشه های استاد شهید مرتضی مطهری»، معرفت کلامی، سال اول، شماره چهارم، زمستان ۱۳۸۹.

۲۷. شفیعی، محمود، «مبانی کلامی آزادی سیاسی در اندیشه های شیعه و معتزله با تأکید بر اندیشه های امام خمینی (ره) و قاضی عبدالجبار»، قم: نشریه علوم سیاسی - دانشگاه باقر العلوم (ع)، بهار ۱۳۷۹، شماره ۸.

۲۸. وحیدی، محمد و فاریاب، محمد حسین، «تبیین آموزه امر بین الامرین در روایات»، معرفت، سال سی و یکم، شماره پنجم، پیاپی ۲۹۶، مرداد ۱۴۰۱.